

20. КПСС в резолюциях.... — Т. 1. — С. 421.
21. Ленин В. И. Полн. собр. соч. — Т. 24. — С. 180.
22. Барит. А. Ленин и социальное страхование // Вопросы страхования. — 1936. — №2. — С. 4.
23. Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. — Изд. 2-е. — М.: Вопросы труда, 1927. — С. 10.
24. Родионова Е. И. История социального страхования в СССР / Под ред. Н. А. Виноградова. — Вып. 1. — М.: Профиздат, 1966. — С. 14.
25. Барит А., Милютин Б. Большевизм в борьбе с реформизмом в соцстрахе // Вопросы страхования. — 1932. — №16-17. — С. 5.
26. Штейнберг А. Октябрь и социальное страхование (Популярный очерк.). — М.: Труд и книга, 1925. — С. 23.
27. Ленин В. И. Полн. собр. соч. — Т. 32. — С. 157.

Анотації

Мельничук О. А. Социальное страхование в программных документах большевиков в начале XX века.

В статье анализируются взгляды большевиков относительно социального страхования рабочих в начале XX века. Акцентируется внимание на тактике большевиков по превращению экономической борьбы рабочего класса в борьбу политическую за свержение самодержавия.

Melnichuk O. A. The social insurance in program documents of Bolsheviks in the beginning of the XXth century.

The Bolsheviks' views on the workers social insurance in the beginning of the XXth century are analyzed. Attention is focused on the Bolsheviks' tactics for converting the economic fight of the working class into political fight for dethronement of the monarchy.

В. М. Мордвінцев

РЕФОРМИ ДРУГОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТ. В РОСІЇ

Історія завжди викликала широкий суспільний інтерес особливо до тих подій і процесів, що замовчувалися, або подавалися читачеві упереджено. Намагання знати правду про минуле, особливо про події, коли зав'язувалися нові протиріччя, коли виникали можливості альтернативного розвитку, приймалися рішення на роки, десятиріччя і століття, що визначали рух суспільства, стає зараз актуальним.

У сучасній історичній науці намітився інтерес до аналізу позицій реформаторських сил в Росії XIX ст., діяльності самодержавного апарату й особисто монархів у цьому напрямі. Автори приходять до висновку про вузькість соціального шару, на який можна було спиратися в процесі реформування країни в першій половині XIX ст. У зв'язку з цим по-новому розкриваються особистості російських імператорів, пояснюється непослідовність і половинчастість їх реформаторської діяльності [1].

Микола I, що прийшов до влади через ряди бунтівників на Сенатській площі, з цього моменту перестав довіряти аристократам. Він говорив, що його врятувало не дворянство, а мужики у гвардійських мундирах, які відмовилися здійснювати царевбивство. Він прагнув відкрито спиратися на сили традиціоналізму.

Свідчення декабристів, дані під час слідства, відкрили перед Миколою широку панораму російського життя з усіма негараздами. Він наказав скласти звід з цих свідчень, тримав їх у своєму кабінеті і часто до них звертався. Багато з того, про що говорили декабристи, йому довелося визнати справедливим.

Незабаром після сходження на трон Микола усунув від справ Аракчєєва. Це, однак, не означало кінець аракчєєвщини. Багато людей, висунутих Аракчєєвим, залишалися при посадах і користувалися довірою Миколи. Аракчєєвські традиції були сильні до кінця його царювання.

Проте, у перші роки правління в числі найближчих сподвижників Миколи з'являється ряд визначних державних діячів. Це насамперед М. М. Сперанський, П. Д. Кисельов і Е. Ф. Канкрін. З ними пов'язані головні досягнення миколиного царювання.

М. Сперанський, що повернувся з заслання, залишив мрії про конституцію, над якою колись працював. Тепер він прагнув до наведення порядку в управлінні, не виходячи за рамки самодержавного ладу. У січні 1826 р. М. Сперанський (член Державної ради з 1821 р.) подав Миколі I записку з пропозицією навести порядок в російському законодавстві. Сперанський запропонував скласти "Повне зібрання законів" (що включало б найважливіші пам'ятники російського права), потім "Звід законів" (зібрання чинного законодавства), а потім "Уложеніє", в якому б все законодавство було перероблено відповідно до

рівня суспільно-політичного стану країни. Микола I відкинув пропозицію про складання “Уложенія”, побоюючись, що це призведе до потрясінь існуючого порядку, але погодився з двома першими пунктами програми Сперанського.

За розпорядженням Миколи роботи зі складання Зводу законів були доручені групі фахівців під керівництвом Сперанського. Насамперед були виявлені в архівах та розташовані за хронологією більше як 30 тис. різних указів, актів і постанов, починаючи з Уложенія 1649 р. Вони були опубліковані в 45 томах “Повного зібрання законів Російської імперії” [2].

Потім почалася більш складна частина роботи: були відібрані, розташовані за певною схемою і відредаговані всі діючі закони. Іноді діючих законів не вистачало для заповнення схеми, і Сперанському з помічниками доводилося “дописувати” закон на підставі норм зарубіжного права. Звід був виданий у 1832 р. і вступав у дію з 1 січня 1835 р. До Зводу увійшли діючі законодавчі норми, систематизовані тематично. Хронологічно вони охоплювали період від початку XVIII в. до 1 січня 1832 р. Звід включав вісім головних розділів, розподілених по 15 томах: Основні державні закони (Т. I. Ч. 1).

Установи: а) центральні (Т. I. Ч. 2); б) місцеві (Т. II); статuti про службу державну (Т. III).

Закони урядових сил: а) статuti про повинності (Т. IV); б) статuti про податі і мито (Т. V); в) Статут митний (Т. VI); г) статuti монетні, гірський і про сіль (Т. VII); д) статuti лісовий, оброчних статей, орендних старостинських маєтків (Т. VIII).

Закони про достатки (Т. IX).

Закони цивільні і межові (Т. X).

Статuti державного благоустрою: а) статuti кредитний, торговий, промисловості (Т. XI); б) статuti шляхів сполучення, будівельний, пожежний, про міське і сільське господарство, про благоустрій в казенних селищах, про колонії іноземців в імперії (Т. XII).

Статuti благочинні (закони поліції): а) статuti про народне продовольство, про суспільне піклування і лікарський (Т. XIII); б) статuti про паспорти і збіглих, про упередження і припинення злочинів, про тих, що утримуються під вартою, про засланих (Т. XIV).

Закони карні (Т. XV. Кн. 1) і карно-процесуальні (Т. XV. Кн. 2).

Зазначимо, що Звід законів не може розглядатися як кодекс, оскільки він не знімав дії попереднього законодавства. У маніфесті від 31 січня 1833 р., що оголошував про видання Зводу законів, говорилося: “Звід законів нічого не змінює в силі і дії їх, але приводить їх тільки в одноманітність і порядок...” [3].

19 січня 1833 р. “Звід законів” був схвалений Державною радою. Микола зняв із себе орден Андрія Первозваного і вручив його Сперанському [4]. Таким був шлях цього державного діяча. Починав він з конституційних проектів, що тепер по рошилися в архівах. Закінчив — складанням “Зводу законів” самодержавної держави. Навіть найбільш радикальні критики царювання Миколи I визнають значення кодифікаційної діяльності, здійсненої за вказівкою імператора.

В перші роки свого царювання Микола I не надавав великого значення селянському питанню. Поступово, однак, цар і його найближче оточення приходили до думки, що кріпосне право таїть у собі небезпеку нової пугачовщини, що воно затримує розвиток продуктивних сил країни і ставить її в не вигідне становище перед іншими країнами — у тому числі й у військовому відношенні.

Селянський рух наприкінці 30-х — на початку 40-х років XIX ст. набув такого розмаху, а ситуація в країні настільки загострилася, що навіть найвідданіші захисники кріпосного права почали говорити вголос про те, що кріпацтво приховує в собі велику небезпеку. Шеф жандармерії граф Бенкендорф А. Х. доповідав царю прямо: “Кріпосне право — це пороховий постріб під державою” [5].

Царський уряд шукав шляхів вирішення селянського питання таким чином, аби не торкатись підвалин самої системи. Він створив дев’ять Таємних комітетів, які намагалися вирішити питання: як звільнити селян від кріпацтва? Історики докоряють Миколі за те, що він не визволив селян. Вони визнають, що він бачив необхідність зміни відносин між поміщиками і селянами, але не знав, як це зробити. Не дали відповіді і комітети.

Єдиною серйозною спробою вирішити селянське питання стала реформа управління державними селянами 1837 — 1841

років, автором і організатором проведення якої був Павло Дмитрович Кисельов [6], який в березні 1835 року став членом нового таємного Комітету, створеного для пошуків шляхів поліпшення становища селян різних категорій. Окрім П. Кисельова до складу Комітету увійшли: І. В. Васильчиков — голова Державної Ради, Д. В. Дашков — міністр юстиції, Є. Ф. Канкрін — міністр фінансів та М. М. Сперанський — досвідчений бюрократ [7].

П. Д. Кисельов був наймолодшим серед членів цього Комітету: йому на той час виповнилося 47 років, за його плечима було 26 років військової служби і великий адміністративний досвід. Соціально-політичні погляди Кисельова відповідали поглядам самого царя. Щоправда, в його біографії була одна темна пляма — його підозрілі зв'язки з декабристами. Але вся подальша діяльність і демонстрація вірнопідданських монархічних поглядів відновили попередню репутацію. Микола I високо цінував його особисту хоробрість і розпорядливість, виявлені під час Турецької війни 1828 — 29 років та в період управління Молдавією і Валахією.

П. Кисельов був людиною освіченою і постійно працював над поглибленням своїх знань. Він уважно слідкував за науковими новинами, виписував багато книг для своєї бібліотеки безпосередньо з Європи. Про його бібліотеку знали тутьчинські декабристи і користувалися нею. Результатом такої роботи над собою і поїздок країною стала подана в 1816 році імператору Олександрю I записка “Про поступове знищення рабства в Росії”, яка починалася такими словами: “Громадянська свобода — це основа народного добробуту. Істина ця настільки безсумнівна, що вважаю зайвим пояснювати, наскільки б бажаним було поширенням в державі нашій законної незалежності на кріпосних землеробів”. Далі йшлося про те, що коли не вжити ніяких заходів зараз, то це може призвести до таких збурень у суспільстві, що протистояти їм буде важко, а то і неможливо. І французька революція є підтвердженням того [8]. Він пропонує імператору провести в країні ряд реформ, які сприяли б поліпшенню ситуації. Але зазначає, що “пропоновані заходи до поширення свободи в основі своїй мають зберегти основні права дворянства” [9]. Таким чином, незважаючи на просвітницьку оболонку документа і гучну його фразеологію, реалізація його в той час не внесла б значних змін в долю кріпосного селянства, оскільки не зачіпала основ

існуючого стану речей. Але саме в цей час закладалися підвалини його наступних проєктів, які він буде розгортати і розвивати протягом всієї своєї державної діяльності.

В 1826 році П. Кисельов подав нову записку, в якій наголосив на необхідності з'ясування причин селянських повстань, які набули широкого розмаху, і пропонував ряд заходів, покликаних зняти напруження в суспільстві. В 1829 році він був призначений правителем Молдавії і Валахії і отримав офіційний мандат на проведення там перетворень.

В 1835 році, повернувшись із-за кордону, він знову подає царю два нових проєкти: один — про використання конфіскованих польських маєтків, інший — про придбання поміщицьких маєтків дворянами і різночинцями. В основі цих документів лежала ідея законодавчого регулювання селянських наділів та повинностей.

Таким чином, через усі проєкти Кисельова проходить одна і та ж наскрізна ідея — обмежити владу поміщика-феодала державними інвентарями тобто встановленням певних норм панщини та інших феодальних повинностей, не зачіпаючи суті феодальної експлуатації і не завдаючи жодних збитків поміщику.

У зв'язку з тим, що серед членів таємного Комітету 1835 року не було одностайності щодо шляхів вирішення селянського питання, 26 квітня 1836 року вийшло два іменних укази — один про створення тимчасового V Відділення власної Його Імператорської величності канцелярії і Петербурзької Контори казенного майна, інший — про передачу всіх справ про казенних селян і майна Петербурзької губернії із Казенної палати у відання новоствореної Контори.

Микола I оголосив Павлу Кисельову, що “визнає найнеобхіднішим перетворення кріпацтва, яке в теперішньому його положенні залишатися не може”, і зауважив: “Ти будеш моїм начальником штабу з селянської частини” [10]. Єдина умова, яку ставив імператор: поміщицька земельна власність повинна залишитися недоторканою. З цього часу Комітет 1835 року припинив свої засідання і вся подальша діяльність по розробці реформи лягла на самого Кисельова і його нових співробітників. Проте саме Комітет запропонував Кисельову ідею двоєдиної реформи, поширюваної одночасно на державних і поміщицьких

селян і спрямованої на пом'якшення феодальної залежності в умовах розвитку капіталістичних відносин.

Обмежений в реформаторській діяльності, Кисельов, що був ненависний своїм сановним колегам як “червоний”, навіть як “Пугачов”, приступив до розробки нового положення, що торкалося “казенних” селян, тобто селян, що є власністю держави і особисто вільних. Малося на меті поступово підготувати злиття державних, а також селян, які належали поміщикам, що призвело б до ліквідації права поміщиків розпоряджатися особистістю селянина. Поліпшення системи управління господарською діяльністю казенних селян повинне було слугувати зразком для поміщиків.

Перш ніж розпочати реформу, протягом 1836–1840 років було проведено ревізію державного майна. Спочатку передбачалося провести обстеження 4 губерній: Курської, Псковської, Московської, Тамбовської. Ці губернії представляли різні регіони за розвитком промисловості і хліборобства. Порядок проведення ревізії чітко визначали інструкції, згідно з якими потрібно було з'ясувати питання про господарське становище державних селян, розмір селянських угідь та їх розподіл, якість і способи обробітку угідь, рівень розвитку і прибутковості промислів, розміри селянських податків і повинностей, з'ясувати стан хлібних магазинів (складів), лікувальних установ, училищ, вивчити місцеве селянське управління, стан діловодства і рівень законності їхніх дій.

На ревізію відводилися 3-4 літні місяці. Проте ревізія дуже швидко переросла попередні рамки і охопила територію всієї імперії, включаючи Правобережну Україну, Білорусь, Литву.

Кожен з регіонів мав свої особливості, але як би вони не різнилися в окремих деталях, загальна картина була схожа — нові капіталістичні елементи повсюди напштовхувалися на могутні перестороги кріпосного права. І дворянська держава, бажаючи зберегти джерело фінансової, політичної і військової могутності, змушена була враховувати особливості поточного моменту і хоча б частково послабити кріпосницькі перестороги, зокрема: частково розширити площу селянського землекористування, полегшити тягар феодальних повинностей, ліквідувати практику адміністративного пограбування населення, економічно і культурно підняти державні села.

По закінченні ревізії в V Відділенні накопичилась величезна кількість господарських описів, статистичних відомостей і ділового листування. Всі ці матеріали вивчалися П. Кисельовим, служили базою для доповідей, проектів V Відділення.

Проаналізувавши величезний матеріал, зібраний в ході ревізії, П. Кисельов в травні 1837 року подав царю доповідну записку “Попередні роздуми (уявлення) про зміну управління державним майном” [11], в якій обґрунтував необхідність створення нового адміністративного органу — Міністерства державного майна, яке по суті і повинно було стати основним міністерством селянської реформи. У відання цього міністерства пропонувалося передати все вільне сільське населення імперії — державних селян, вільних хліборобів, іноземних поселенців та кочівників; державне майно — землі, ліси, води, оброчні статті, гірські та винокурінні заводи, казенні фабричні підприємства. Як наслідок діяльності нового міністерства повинно відбутися суттєве поліпшення сільського господарства в імперії.

В записці П. Кисельов виклав структуру нового відомства, зазначив установи, які повинні були передати надалі йому свої функції і справи.

Число казенних селян — біля 20 млн. чоловік — дорівнювало приблизно числу кріпосних (25 млн.). Це був значний відсоток населення Росії, що нараховувало за переписом 1835 р. 60 млн. жителів. Державні селяни на той час перебували в такому ж жалюгідному стані, як і поміщицькі. Більш того, державні селяни потерпали від пограбувань сусідніх поміщиків, орендаторів, чиновників. Як наслідок, постійне зuboжіння державних селян призводило до зменшення грошових надходжень до казни.

Цар, не гаючись, затвердив записку і вже в травні 1837 року персонал V Відділення приступив до роботи над законопроектами.

Перший указ, що відкривав реформу Кисельова, стосувався утворення Міністерства державного майна від 27 грудня 1837 року [12]. Він чітко визначав мету створення нового відомства — управління державним майном, опікування вільним сільським населенням, відання сільським господарством країни. Згідно із законом, до “державного майна” відносились:

казенні заселені, незаселені та пустопорожні землі; казенні оброчні статті; ліси казенного відомства.

Передаючи це майно в управління нового відомства, закон водночас ліквідував будь-які претензії панівного класу на державні землі і прирівнював ці заселені землі, тобто селянські наділи, до інших видів державної власності. Це вирішувало суперечки про долю державного земельного фонду, створювало юридичні перестороги для розкрадання майна і одночасно утверджувало принцип недоторканої власності казни на землі селянських общин.

Закон ще раз підкреслював прагнення зберегти залежність державних селян від держави-вотчинника, держави-феодала. “Опікунство” держави поширювалося на всі категорії вільних сільських жителів — державних селян, вільних хліборобів, іноземних поселенців, кочові народи (калмики, сибірські іногородці, самоїди) і ставило на порядок денний проведення наступних заходів: поліпшення і вдосконалення сільського господарства: розвиток хліборобства і городництва, садівництва, виноградарства, винокуріння; вирощування торгових, мануфактурних і аптекарських рослин; розвиток скотарства і вівчарства; сприяння шовківництву; розширення морських рибних та тюленевих промислів; видання лісового та землеробського журналів.

Головну мету діяльності новоствореного Міністерства державного майна уряд вбачав у тому, щоб, зберігаючи і закріплюючи за державою земельне, лісове та інше майно, використати його для підйому продуктивних сил державного села, підвищити його платоспроможність і перетворити його в опору для вирішення селянського питання.

Додатком до закону про створення Міністерства державного майна був затверджений, але не опублікований Наказ, в якому було чітко визначено компетенцію нового відомства. Воно повинно було захищати цілісність державного майна, запроваджувати заходи щодо його поліпшення і зростання прибутковості, сприяти рівномірному розподілу землі між селянами, планомірно використовувати казенні оброчні статті, вдосконалювати і поліпшувати озерне, річкове і морське рибальство, правильно використовувати і приумножувати лісове багатство. Нове відомство мало допомагати державним селянам вирішувати юридичні, господарські, фінансові та культурні питання.

На жаль, дуже мало говорилося в Наказі про захист прав, про забезпечення правосуддя і відвернення утисків і несправедливості. В таких же загальних рисах говорилося про необхідність підтримувати благоустрій села та охорону здоров'я.

Культурні функції Міністерства зводилися до підвищення морального рівня селян, поширення в їхньому побуті корисних знань, залучення високоморальних і освічених служителів церкви, утворення в селах парафіяльних училищ.

Набагато детальніше були визначені в Наказі господарські та фінансові функції міністерства, стягнення податків та повинностей. Міністерство мало контролювати своєчасність збору податків та дотримання законності, не допускати ніяких свавільних поборів, приводити селянські податки у відповідність з прибутками від землі та промислів, складати кошториси витрат, дозвіл переведення натуральних повинностей у грошову форму.

В Наказі досить конкретно було визначено завдання керівника Міністерства — зупинити прогресуючий занепад державного села: “Міністр опікується.., щоб господарські повинності селян були приведені в належну відповідність з тими вигодами, які вони отримують від землі і промислів, і щоб відбуття цих повинностей не призводило до розорення цих селян і не відбиало у них засобів до поліпшення їхнього побуту і примноження добробуту” [13].

Стосовно поліпшення сільського господарства в Наказі говорилося, що цього можна досягти шляхом використання системи різноманітних заохочувальних заходів, поширення нових агрономічних методів, полегшення можливостей придбання закордонних машин, насіння, рослин, видання журналів, забезпечення можливостей створення акціонерних компаній, видачі привілеїв, ліквідації шкідливих монополій, контролю за діяльністю агрономічних училищ, землеробських ферм та інших практичних сільськогосподарських закладів.

Зазначимо, що організаційна структура нового Міністерства не зовсім відповідала такому розподілу адміністративних функцій. Відповідно до загальноприйнятого на той час типу міністерського управління нове відомство розподілялося на три департаменти.

Перший і другий відали питаннями управління державним

майном і опікувалися державними селянами. Третій департамент відав питаннями поліпшення сільського господарства, корпусом лісничих та організацією кадастру землі. Департаменти поділялися на відділення, а відділення — на столи.

Над департаментами стояли: Рада Міністрів, яка вирішувала загальні і важливі питання, і Канцелярія Міністра, яка опікувалася загальними, конфіденційними та терміновими справами. При Міністерстві ще створювався Вчений комітет для розгляду питань, які потребували спеціальних наукових знань. Одним з важливих завдань цього комітету було відстежувати хід розвитку державного господарства в Європі як в теоретичному, так і в практичному аспекті та інформувати про це уряд. Штати нового міністерства були зведені в суму 1.216.694 рублі.

Наступним кроком уряду Миколи I на шляху реформ був законодавчий акт від 30 квітня 1838 року про зміну управління державним майном в губерніях [14]. Якщо перший закон створив новий центральний адміністративний орган, то другий — розгалужений бюрократичний апарат для управління державним майном в 35 губерніях Росії. Оскільки в основі структури місцевого управління тогочасної Росії лежала 4-х ярусна адміністративна система: губернія — округ — волость — сільська громада, то новий закон також складався з 4 частин, які затверджували створення відповідних структур: губернської Палати державного майна, окружного Управління державного майна, волосного управління, сільського управління.

Новий поділ країни на округи, волості та сільські громади повинен був замінити старі різнотипні адміністративні поділи і запровадити єдину адміністративну систему, яка уніфікувала всі категорії вільних сільських жителів.

Губернська Палата здійснювала загальне керівництво державними селянами та землями в губернії. Очолював її управляючий. Структурно вона поділялася на два відділи — господарський і лісовий. Господарським керував радник, а допомагав йому асесор, а лісовим — губернський лісничий і помічником у нього був вчений лісничий. Веденням справ займалися діловоди, столоначальники, бухгалтери, писарі. Кількість чиновників Палати коливалася від 28 до 43, залежно від особливостей і території губернії. Палата була наділена досить великими повноваженнями. Вона відала організацією місцевого управління

в округах, волостях і сільських громадах; здійснювала в селянському середовищі поліцейський нагляд; опікувалася правами, господарством і культурно-побутовими потребами селян; контролювала хід виконання селянами повинностей. У віданні Палати перебували також питання перепису населення, звільнення селян, переведення їх з однієї громади в іншу, вирішення сімейних переділів, майнових суперечок між державними селянами. Та вся ця система опіки, втілена в бюрократичному апараті, стояла над принципами право- і дієздатності селян.

Закон покладав на Палату функції контролю за межуванням земель з метою відокремлення їх від володінь приватних осіб і сторонніх відомств, а також — за внутрішнім межуванням, яке повинно було супроводжуватися кадастром — описом і оцінкою земель. Для створення кадастру Палата повинна була збирати відомості про кількість і якість земель і робити статистичний опис державного майна.

Палата була підпорядкована не лише Міністру державного майна, а й начальнику губернії. Такі справи як переселення, сімейні переділи не вирішувалися Палатою без згоди губернатора, а питання виплати недоїмок надходило до міністра лише з резолюцією губернатора. Управляючий Палатою завжди брав участь в роботі інших губернських органів. Крім того, він зобов'язувався часто об'їжджати казенні поселення, щорічно робити загальний огляд і ревізію.

Окружне управління в особі окружного начальника повинно було стати безпосереднім опікуном державних селян і носієм твердої сильної влади, керівником і організатором всього сільського життя. Отримуючи розпорядження Палати, окружний начальник повинен був виконувати їх на території округу, впливаючи на селян через органи волосного і сільського управління.

Волосне управління здійснювало функцію посередника між керівними бюрократичними і сільськими виборними органами.

І останній ярус місцевої адміністрації — це сільське управління. Головною її одиницею була сільська громада, а головним органом — сільський сход, діяльність якого була суворо регламентована, скликання його відбувалося тричі на рік в чітко визначений час із зазначенням питань для розгляду. В січні сход збирався для прийняття розкладки податей і повиннос-

тей, а також для складання вироків про стягнення недоїмок за попередній рік. В кінці квітня — на початку травня — для розподілу, в разі потреби, землі і для складання вироків про стягнення недоїмок за першу половину року. У вересні — жовтні — для складання вироків про потреби мирських витрат і про заходи впливу на недоїмників. Крім того, один раз в три роки в листопаді збирався сільський сход для виборів сільської адміністрації. Остання, здійснювала загальне керівництво громадою. Крім того, була створена ще і сільська розправа — найнижча судова інстанція.

Отже, внаслідок реформи виникла могутня бюрократична машина: вгорі — міністерство, в губерніях — палати державного майна. Кожна губернія ділилася на декілька округів на чолі з окружними начальниками. Округ складався з декількох волостей, які управлялися на виборній основі. Волості ділилися на сільські товариства, що вибирали сільських старшин, старост, збирачів податі і тощо. Чиновник у казенному селі став відігравати ту саму роль, що й поміщик у кріпосному селі. Така була складна і досить детально регламентована система управління державними селянами, розроблена під керівництвом П. Кисельова в Росії в кінці 30-х років XIX ст. Фактично вона закріплювала, уніфікувала і до найменших деталей регламентувала функції управління в дусі бюрократичного феодально-поліцейського світогляду.

І все ж у 1837–1841 рр. Міністерство державного майна здійснило ряд заходів, внаслідок яких вдалося поліпшити становище державних селян. У їхніх селах стали відкриватися школи, лікарні, ветеринарні пункти. Малоземельні сільські общини переселялися в інші губернії на вільні землі. Особливу увагу нове міністерство приділяло підвищенню агротехнічного рівня селянського землеробства. Саме це міністерство стало широко впроваджувати посадку картоплі.

В Росії картопля не була дивиною — її почали культивувати ще при Катерині II, яка у 1765 році рекомендувала “саджати земляні яблука, які в Англії називаються “потетес”, а в інших місцях — земляними грушами, тартуфелями і картуфелями” [15]. Однак Катерина II лише рекомендувала картоплю до культивування, а Микола I — суворо зобов’язав робити це, що і викликало серію “картопляних бунтів”, у яких брало участь півмільйона

селян — більше, ніж у повстаннях Разіна і Пугачова. Місцеві чиновники ревно виконуючи царський наказ, примусово виділяли із селянського наділу кращі землі, змушували селян спільно саджати там картоплю, а врожай вилучали і розподіляли на свій розсуд, іноді навіть відвозили її в інші місця. Це називалося “общественной запашкой”, покликаною страхувати населення від можливого неврожаю. Селяни ж побачили в цьому спробу запровадження казенної панщини. Ось чому по державних селах й прокотилася хвиля “картопляних бунтів”.

Бунти продовжувалися десять років — з 1834 по 1844 рік і були жорстоко придушені військами, причому число убитих і засланих у Сибір обчислювалося багатьма тисячами. І все-таки Микола переміг — картопля стала другим хлібом імперії.

Поміщики теж були незадоволені діяльністю міністерства Кисельова. Вони побоювалися, що спроби поліпшити побут державних селян підсилять тяжіння їхніх кріпаків до переходу в казенне відомство. Ще більше невдоволення поміщиків викликали подальші плани Кисельова. Він мав намір провести особисте звільнення селян від кріпосної залежності, виділити їм невеликі земельні наділи і точно визначити розмір панщини й оброку.

Невдоволення поміщиків і “картопляні бунти” викликали в уряді побоювання, що початок скасування кріпосного права призведе до збурення всіх класів величезної імперії. Саме цього понад усе боявся Микола I та його уряд.

Благі реформаторські починання Міністерства державного майна в більшості випадків не витримували випробування дійсністю, по-перше, через їх половинчатість, по-друге, через те, що селяни не були готові до змін і іноді наполегливо чинили опір їм. Намагання Кисельова полегшити також долю поміщицьких селян, спочатку шляхом послаблення судової влади дворян, не увінчалися успіхом. На фоні революційного розвитку в Європі в кінці сорокових років імператор все частіше ігнорував аргументи своїх радників, до яких він охоче прислухався, коли мова йшла про інші питання. Він боявся демонструвати свою владу дворянству. Він плекав надію на те, що поміщики наслідуватимуть приклад держави і добровільно підуть на аналогічні поступки своїм кріпакам. Примушувати їх до цього було недозволено для монарха, який хоч і визнавав кріпацтво в “нинішньому по-

ложеної” лихому, але вважав його усунення “лихом ще більш згубним”. Сподівання на те, що справи врегулюються самі по собі, було характерне для всієї економічної політики.

Тогочасна державна система Росії звела нанівець благі пориви П. Д. Кисельова та його колег. Об’єктивний хід подій був не на його боці. Реформа Кисельова лише трохи поліпшила становище казенних селян, що було умовою подальшого “злиття” державних і кріпосних хліборобів. І все-таки одна з реформ у царювання Миколи I була доведена до кінця, і навіть увінчалася успіхом. Вона — ця реформа — зв’язана з освіченим і чесним міністром — Єгором Францевичем Канкриним [16].

Він закінчив два університети й одержав політико-юридичну й інженерно-технічну освіту. Навіть незвичайне прізвище — “Канкрин” — була наслідком його вченості, тому що його предки носили прізвище Кребс, що по-німецьки означає “Рак”, а Єгор Францевич латинізував це слово, як до нього робили середньовічні вчені-гуманісти, ставши Канкриним, тому що по-латині рак — “Канкринус”. Відрізнявся він від усіх інших міністрів і своєю чесністю, аскетичною простотою в побуті, любов’ю до книг. Він приїхав у Росію в 22 роки і лише в 1811 році, коли йому виповнилося 46 років зробив перший вдалий крок, потрапивши до Барклая де Толлі і генерала Пфуля. У 1812 році він став генерал-інтендантом 1-й армії, а в 1813-му — і всіх російських військ. Він блискуче провів розрахунки із союзниками, виплативши їм за військові постачання всього 60 мільйонів карбованців замість 360 мільйонів, які вони вимагали, довівши неспроможність їхніх розрахунків. У 1818 році він представив Олександрю I записку про звільнення селян, за що на три роки практично був відсторонений від служби. Але в 1821 році Олександр, увів його в Державну Раду, а ще через два роки призначив міністром фінансів.

Канкрин повів справу бездоганно чесно, наводячи найсуворішу економію і рішуче борючись із шахраями і казнокрадами, чим нажив собі велику кількість ворогів. Його рятувало те, що Микола I абсолютно довіряв йому і надавав незмінну підтримку.

Коли Канкрин став міністром фінансів, йому дісталася господарство, розхитане безупинними війнами, обумовлене відсталою економічною системою. Наслідки війни 1812 р. ще довго позна-

чалися на становищі Росії. Так, у 1814 році гроші зовсім знецінилися, і карбованець дорівнював 20 копійкам срібла. У 1825 р. зовнішній борг Росії сягав 102 млн. крб. сріблом. Країна була затоплена паперовими асигнаціями, які друкував уряд, намагаючись покрити військові витрати і платежі по зовнішньому боргу. Вартість паперових грошей неухильно знецінювалася.

У 1839–1843 рр. Є. Канкрин провів грошову реформу, в основу якої був покладений срібний карбованець, адекватний 3 карбованцям 50 копійкам асигнаціями. Потім були випущені кредитні квитки, які можна було вільно обмінювати на срібло. Канкрин стежив, щоб кількість кредитних квитків, що знаходилися в обігу, у певній пропорції відповідала державному запасу срібла (приблизно шість до одного). З 1843 року асигнації стали поступово вилучатися з обігу шляхом обміну на кредитні квитки [17]. Це оздоровило російські фінанси, й авторитет карбованця зміцнився і на міжнародній арені. Однак проведення реформи було справою вкрай важкою, і Канкрин, борючись з численними її супротивниками, занедужав. У 1842 р. він переніс інсульт, а ще через три роки — другий. Не залишалось нічого іншого, як відправити його у відставку, що і було зроблено, але пройшло ледь більш року, і 9 вересня 1845 року він помер. Правилom його життя було: “не ламати, а поліпшувати”, і він, сповідаючи цей принцип, ніколи не відступав від п’яти постулатів: 1) ощадливість і економія; 2) обережність у користуванні державним кредитом; 3) надзвичайна обережність у встановленні нових податків; 4) розвиток вітчизняної промисловості; 5) зміцнення грошової системи. Незмінно слідуючи цій програмі, Канкрин в дуже складних обставинах миколаївського царювання розвив і зміцнив російську фінансову систему, зробивши російський карбованець однієї з престижних грошових одиниць у Європі.

Грошова реформа Канкринна (1839 — 1843) вплинула на економіку Росії, сприяла росту торгівлі та промисловості. Кодифікація законів, реформа управління державними селянами і грошова реформа — такі основні досягнення миколаївського царювання. Завдяки цьому Миколі I до кінця 30-х років вдалося зміцнити свою імперію.

Повною протилежністю Канкрину був його спадкоємець на посаді міністра фінансів Федір Павлович Вронченко [18], син

священника, що потрапив по закінченні Московського університету в армію, де служив при канцеляріях. Потім тинявся по різних установах, поки не потрапив у міністерство фінансів, де після багаторічного сидіння, виявивши ретельність і дріб'язковий педантизм, нарешті, став товаришем міністра. 1 травня 1844 року він, через хворобу Канкринна, став керуючим міністерства, а після відставки Канкринна й міністром. Вронченко був обмеженим, розумів тільки поточні завдання і забезпечував у першу чергу запити двору, армії і тих міністерств, глави яких частіше інших бували на доповідях у імператора. Сам він боявся Миколу до напівнепритомності, іноді під час доповідей втрачав голос. Дефіцит бюджету за роки його управління міністерством з 1845 по 1852 роки склав 260 мільйонів карбованців, а державний борг виріс на 100 мільйонів. У банкірів Англії, Франції і Голландії до 1845 року було отримано 268 мільйонів карбованців довгострокових позик, що відбирали від 16 до 25% річного бюджету тільки на погашення кредитних відсотків. А через активну агресивну зовнішню політику Росії до 1848 року фінансово-економічне становище країни різко погіршилося. Подушна подать — головне джерело державних доходів — цілком була зібрана лише з п'ятої частини губерній, в інших губерніях надходження в скарбницю не перевищували 40%. Найбільш стійкою і надійною підмогою залишалися винні відкупи, що давали чверть усіх державних зборів. У 1852 році на армію витрачалося 36% усіх державних коштів — більш 100 мільйонів карбованців, на утримання двору — 8%, або 22 мільйона, а на освіту — 1%.

Отже, намагання Миколи I провести реформи закінчилися невдачею. Чому? Чому потужна необмежена авторитарна влада, що спиралася на міцну бюрократичну машину не змогла здійснити те, в необхідності й важливості чого вона була переконана? Тому, що для цього вона повинна була не походити на себе.

Без залучення суспільства, без того, щоб поділитися з ним хоча б малою часткою своєї влади, перебудувати країну не можливо. Саме цей бар'єр політичних уявлень так і не зміг подолати Микола I.

Джерела та література

1. Мордвінцев В. М. Реформи в Росії в XIX ст.: причини та наслідки. Сучасний погляд на події // Вісник Київського університету. Історія. — Вип. 63–64. — К.: ВПЦ “Київський університет”. — 2002. — С. 116–120.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб., 1830. Т. 1–45.
3. Сперанский М. М. Обзорение исторических сведений о Своде законов: Составлено из актов, хранящихся во II отделении собственной его императорского величества канцелярии. — СПб., 1837. — С. 107.
4. Томсинов В. А. Светило российской бюрократии: Исторический портрет М. М. Сперанского. — М.: Молодая гвардия, 1991. — С. 321.
5. Крестьянское движение в России 1827 — 1869 гг. — М. 1931. — Вып. 1. — С. 31.
6. Акульшин П. В. Киселёв Павел Дмитриевич // Отечественная история: энциклопедия: В 5 т., т. 2: Д-К. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1996. — С. 582–583.
7. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. I. Предпосылки и сущность реформы. — М. — Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1946. — С. 244–245.
8. Там же. — С. 263.
9. Там же. — С. 273.
10. Заблоцкий-Десятовский А. П. Граф П. Д. Киселев и его время. — Т. II. — С. 11–13.
11. Дружинин Н. М. Вказ. праця. — С. 504.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. — Т. 12. — № 10835.
13. Дружинин Н. М. Вказ. праця. — С. 524–525.
14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. — Т. 13. — № 10907.
15. Мордвінцев В. М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. — К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. — С. 16.
16. Катыхова Л. А. Канкрин Егор Францевич // Отечественная история: энциклопедия: В 5 т., т. 2: Д-К. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1996. — С. 479–480.
17. Катыхова Л. А. Канкрин денежная реформа // Отечественная история: энциклопедия: В 5 т., т. 2: Д-К. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1996. — С. 480.
18. Залесский К. А. Вронченко Федор Павлович // Отечественная история: энциклопедия: В 5 т., т. 1: А-Д. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. — С. 475.

Анотації

Мордвинцев В. М. Реформы второй четверти XIX в. в России.

Автор статьи рассматривает реформаторские действия государственных деятелей, ближайших сподвижников Николая I, — Н. М. Сперанского, П. Д. Киселева, Е. Ф. Канкрин и значение реформ, осуществленных по приказу императора.

Mordvintsev V. M. Russia reforms during the second quarter of the 20th century.

The author of the article considers the reformative activities of N. M. Speranskiy, P. D. Kiselev and E. F. Kankrin — statesmen and close advisors of Tsar *Nicholas I*, as well as the meaning of the reforms, implemented on the emperor's order.

Г. М. Омельченко

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідження діяльності українських політичних партій і їх ідеологічних уподобань періоду Першої світової війни потребує подальшого детального вивчення. В наш час необхідно з нових позицій переосмислити погляди української політичної еліти, з'ясувати характер ідейних розбіжностей і фактори, що їх визначали. Діяльність українських партій в період Першої світової досліджена такими вченими, як Б. Андрусішин, Я. Грицак, М. Грушевський, Т. Гунчак, А. Зорик, Б. Кістяковський, О. Реєнт, В. Сарбей, П. Феденко [1].

На наш погляд, потребують більш глибокого дослідження такі питання, як ставлення українських політичних сил до Першої світової війни, орієнтація різних українських політичних сил на країни Антанти або Центральних держав, уподобання національної інтелігенції, що визначили її політичну орієнтацію щодо подальшої долі України.

Воєнне протистояння двох імперій, супроводжуване масовими репресіями проти українців, розкололо навпіл національно свідомих патріотів України.

Початок війни поставив перед українством болюче питання: на кого орієнтуватись? Усі воюючі країни послідовно втовкмачували в голови своїх підданих тезу про необхідність захисту